

Rəşid Hüseynov

Şəki Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin hakimi

(əvvəli ötən sayımızda)

Bu qurumlar Tiflisdə yerləşən Qafqazın baş hakimi tərəfindən nəzərdə saxlanılırdı. Komendantlar rus zabitləri arasından təyin olunurdu və yerlərdə mütləq hakim hesab olunurdular.

Komendant idarə-üsulunun vacib elementlərindən biri heç bir qanuna əsaslanmadan qərar çıxaran əyalət məhkəmələrinin təyin olunması idi. Qarabağ və Şəkiddə komendantın sədrlik etdiyi əyalət məhkəmələri yaradılmışdı. Ağır cinayətlərə isə hərbi məhkəmə baxırdı. Bundan başqa, ailə-nikah, və-rəsəlik və sair kimi mülki işlərə baxan dini məhkəmələr də öz fəaliyyətini əvvəlki kimi davam etdirirdi.

XIX əsrin 40-cı illərində

komendant idarə-üsulunun çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə vurduğu zərbəni anlayan İ.F.Paskeviç, P.İ.Kutaysov, Y.İ.Meçnikov kimi ali rütbəli çar məmurlarının səyi nəticəsində bu idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsinə dair Dövlət Şurasının qərarına nail olunur. 1840-cı ildə çar I Nikolayın fərmanı ilə Cənubi Qafqazda inzibati və məhkəmə islahatı keçirilməsi haqqında qərar verilir. Qanuna əsasən Azərbaycan da daxil olmaqla, Cənubi Qafqaz Ümumrusiya inzibati-ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırılaraq iki hissəyə - mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə parçalanır. Quberniya və vilayət qəzalara, onlar isə nahiyələrə bölünür. Bu inzibati-ərazi bölgüsü Azərbaycan ərazilərinin bütövlüyünü və sərhədlərini pozaraq yeni ərazi və milli münafişlərin əsasını qoyurdu. Belə ki, Qazax və Şəmşəddil nahiyələri və Yelizavetpol qəzası, Car-Balakən dairəsi, İrəvan və Naxçıvan qəzaları Gürcüstan-İmeretiyanın tərkibinə daxil edilmişdir.

1844-cü ildə baş hakim vəzifəsi də ləğv edildi, əvəzində isə yalnız çarın qarşısında hesabat verməli olan və geniş səlahiyyətlərə malik Qafqaz canişinliyinin yaradılması haqqında fərman verildi. Yeni formalaşmış sistemə görə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətləri ləğv edildi, 1846-cı ildə onların yerində Tiflis, Kutais, Dərbənd və Şamaxı, 1949-cu ildə isə Naxçıvan və Ordubad qəzalarının daxil olduğu İrəvan quberniyaları yaradıldı.

Qanuna əsasən məhkəmələr də yenidən quruldu. İmperiya məhkəmə sistemində əsasən quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaradıldı, dini məhkəmələr isə yenə də ləğv olun-

Tariximiz şərəfimiz, həm də qürurumuzdur

madı. Yeni məhkəmə sisteminin üstün cəhəti onda idi ki, cinayətlərə hərbi məhkəmələr deyil, mülki məhkəmələr baxmalı idi. Lakin bununla belə yeni məhkəmə sisteminin formalaşdırılması feodal-asılı münasibətlərin tədricən aradan qaldırılmasında, müasir (modern) məhkəmə sisteminin yaradılması istiqamətində mühüm addımlardan biri idi.

İslahatlara əsasən

1866-cı ildə silki məhkəmələr ləğv edildi və bütün silklər üçün vahid məhkəmələr yaradıldı. Məhkəmə iclasları açıq keçirilməli idi. Bu, Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq müasir məhkəmə sisteminin tətbiq olunması demək idi. Lakin məhkəmə islahatının çatışmayan cəhətləri də var idi. Belə ki, Rusiyada hakimlər seçildiyi halda, Azərbaycanda onlar təyin olunurdu və ruslardan ibarət ola bilərdi. Məhkəmə iclasları da rus dilində keçirilirdi. Bu isə yerli əhəlinin maraqlarına toxunurdu, belə ki, çox vaxt təqsirləndirilən şəxs (müttəhim), zərər çəkən və ya şahid məhkəmədə baş verənlərdən xəbərsiz olurdu.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycanda dövlət və ədliyyə idarəçiliyi tamamilə rusların əlində idi. Çar Rusiyası azərbaycanlıları dövlət orqanlarından kənar saxlayırdı. Məqsəd Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini unudurmaq, yerli əhəlinin dövlət hakimiyyət orqanları yaratmaq cəhdlərini boşa çıxarmaq idi. Qafqazda bütün hakimiyət canişinin, quberniyalarda isə qubernatorların və qəza rəislərinin əlində cəmləşmişdi. Azərbaycanın əzəli torpaqlarını parçalamaq məqsədilə çar hökuməti mütəmadi olaraq inzibati-ərazi dəyişiklikləri edirdi. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edildi, Quba qəzası isə 1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələ nəticəsində quberniyaya çevrilib Bakı quberniyasının tərkibinə qatıldı.

1868-ci ildə Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyalarının hesabına, tərkibində Şuşa, Yelizavetpol, Zəngəzur qəzalarından ibarət, mərkəzi Yelizavetpol (Gəncə) şəhəri olan Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldı. Quberniyanın ərazisi 1883-cü ildə yaradılmış Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının hesabına daha da genişləndirildi. Yeni yaradılmış Cavad və Göyçay qəzaları Bakı quberniyasına, 1870-ci ildə yaradılmış Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan quberniyaları isə İrəvan quberniyasına daxil edildi. Bunlara da uyğun olaraq ədliyyə, məhkəmə sistemi yaradılmışdır.

I Dünya Müharibəsi

Çar Rusiyası üçün faciəvi nəticələnmişdi. 1917-ci ildə Fevral Burjuva İnkilabı nəticəsində Çar II Nikolay hakimiyyətdən imtina etməli olmuşdur. İmperiyayı idarə etmək üçün Peterburqda Müvəqqəti Hökumət formalaşdırılmışdır.

Fevral inkilabı Azərbaycandakı partiyaların siyasi fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Həmin illərdə azərbaycanlı bolşeviklərin (xüsusən

də N.Nərimanov və M.Əzizbəyov) da daxil olduğu Müsəlman Milli Şuraları yaradıldı. Şuranın fəaliyyətindəki əzmkarlıq inqilabın başlanması xəbərinin gəlməsindən dərhal sonra, martın 27-də Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin seçilməsi ilə ifadə olundu. Həmin Komitənin tərkibinə Ə.Topçubaçov, F.Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları da daxil idilər. İcraiyyə Komitəsinin sədri M.Hacinski, onun müavini isə M.Ə.Rəsulzadə seçildi.

Cənubi Qafqazın demək olar ki, bütün qəzalarında yaradılmış Müsəlman Şuraları arasında ən nüfuzlusu Bakı Müsəlman Milli Şurası xüsusilə fərqlənirdi.

Onun tərkibinə Azərbaycanın ən qabaqcıl ziyalıları və burjuaziyası daxil idi. Həmin ziyalıların əksəriyyəti isə xaricdə təhsil almış ali hüquq təhsilli idi.

1917-ci il oktyabr inqilabından sonra

1917-ci il noyabrın 15-də Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Tiflisdə Zaqaqaziya Komissarlığı təşkil edildi. Cənubi Qafqazın hər üç milləti - Azərbaycan, gürcü və erməni bu qurumda təmsil olunmuşdular. Bu hökumət özünün Rusiya imperiyasından çıxdığını və müstəqil olduğunu elan etmişdi. 1918-ci ilin fevralında Komissarlıq istefaya getmişdir. Həmin hökumətin tərkibində Fətəli Xan Xoyski Ədliyyə Komissarı olmuşdur. 1918-ci ilin fevralın 10-da Cənubi Qafqazın idarə edilməsi forması olaraq Zaqaqaziya Seymi yaradıldı. Seymdə hər üç millətin Rusiya Dövlət Dumasında üzv olan nümayəndələri təmsil olunmuşdular. 1918-ci ilin may ayının 26-da Zaqaqaziya Seymi öz-özünü buraxdığını elan etdi.

1917-1918-ci ilin mayına qədər Zaqaqaziya yaradılmış müxtəlif idarəçilik təsisatları göstərdi ki, bu regionda müstəmləkə siyasətini davam etdirmək, istənilən nəticəni əldə etmək çox çətindir. Bir tərəfdən Rusiya-Osmanlı müharibəsi, Azərbaycana, əsasən də İrəvanla sərhəd boyu digər millətlərin (əsasən rus və erməni) köçürülməsinin, onlara yerli insanlardan fərqli yaxşı münasibətin göstərilməsinin, digər tərəfdən isə çarizm tərəfindən aparılmış düşünlümsü, uzunmüddətli, davamlı siyasətin nəticəsi olaraq, Bakıda erməni-rus bolşeviklərinin hakimiyyəti ələ keçirməsi və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına olan iddiaları vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Zamanın dikəti etdiyi belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaradılması zərurəti Azərbaycan ictimaiyyətini daha da düşünməyə və ciddi addımların atılmasına sövq edirdi. Faktiki başsız qalmış, idarəetmə strukturları böhranda olan, yeni ortaya çıxmış, hələ kamil idarəetməyə malik olmayan millət təəssübkeşləri isə Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş Mart soyqırımının qarşısını almağa qabil deyildi. Bu hadisələrə göz yumulması, soyqırımın geniş vüsət almasının qarşısını almaq əvəzinə, ona daha da geniş zəmin yaradılması,

ədələtsiz mövqe tutulması millət təəssübkeşlərini daha da qətiyyətlə, casarətli tarixi, millətin taleyini həll edə biləcək qərarlar qəbul etməyə vadar edirdi. Belə bir vəziyyətdə isə Azərbaycan xalqı adından danışmağa yalnız onun seçilmiş nümayəndələri olan Zaqaqaziya Seyminin deputatları çıxış edə bilərdilər.

Yaranmış vəziyyətdə mayın 27-də Seymin Azərbaycan fraksiyasına daxil olan deputatları fəvqəladə iclas keçirərək, Azərbaycanın idarəetmə formasını -Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. M.Ə.Rəsulzadənin sədrlik etdiyi Milli Şura Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərinə götürdüyünü elan etdi. Müxtəlif sahələrdə işlərə rəhbərlik etmək üçün F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi orqan yaradıldı. Xəlil bəy Xasməmmədov Ədliyyə Naziri təyin edildi.

Bununla da müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin timsalında müasir əsaslar üzərində formalaşmış dövlət idarəçiliyi və onun bir hissəsi olan ədliyyə idarəçiliyi təsis edildi. Məhz belə bir tarixi şəraitdə Azərbaycan öz dövlətini, onun hökumətini, hökumətin tərkibində ədliyyə qurumunu yaratmış olur.

İqtisadiyyatı dağıdılmış aqrar ölkədə,

qorxu, həyacan içərisində, hələ də hansı hadisələrin baş verməsinin təfərruatında, fərqudə olmayan, onu mahiyyətə anlamayan vətəndaşlara malik olan, çox gərgin siyasi bir vəziyyətdə elan olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir çox tale yüklü məsələləri həll etməli idi. Bu məsələlər əslində Azərbaycanın bir dövlət kimi varlığını həll edəcəkdə. Ən əvvəl bir tərəfdən Rusiya-Türkiyə müharibəsi, Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, digər tərəfdən erməni təcavüzü və Azərbaycan torpaqlarının təcavüzə məruz qalması Milli Şuranın ciddi qərarlar qəbul etməsini tələb edirdi. Bakıda və ətraf rayonlarda azğınlıq törədən ermənilər AXC-nin yaranmasından ciddi narahət olurdular. Tərəfdikləri azğınlıqların cavabını verəcəkləri vaxtın gəldiyini hiss edirdilər, başa düşürdülər. Ona görə də daha da azğınlaşırdılar. Hər cür fitnə-fesad törədirdilər. Tənzimləmə mexanizminin normal həyata keçməsi üçün respublika ərazisində sabitliyi təmin etmək başlıca vəzifələrdən biri idi. Buna görə də erməni-bolşeviklərin törətdikləri cinayətlərin açıqlanması və cinayətkarların cəzalandırılması hökumətin qarşısında duran əsas məsələlərdən birinə çevrildi. Bu məqsədlə hökumət fəvqəladə İstintaq Komissiyası yaratmalı oldu. İstintaq Komissiyası əvvəl Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində olmuş, sonra isə Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir. İstintaq Komissiyasının qarşısında qoyulan vəzifə bütün zorakılıq hadisələrinin qeydə alınması, zorakılıqların törədildiyi şəraitin qiymətləndirilməsi, günahkarların və dəyən ziyanın müəyyənləşdirilməsi idi. Komissiya qısa müddətdə Bakı quberniyasında törə-

dilən cinayətlər haqqında külli miqdarda material toplaya bilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

mövcud olduğu illər bütövlükdə dünya tarixinin ən keşməkeşli dövrü hesab olunur. V.İ.Lenin və İ.Stalinin dəstəyi ilə bolşeviklər ələ almışdılar. Lenin nəyin bahasına olursa olsun, Bakını əldən vermək istəmirdi.

Bu məqsədlə Almaniyaya ilə separat danışıqlara gedib, 27 avqust 1918-ci ildə müqavilə bağlayaraq, Bakı neftinin dörrdə birini onlara verməyi vəd edərək, Türkiyəni Bakı şəhərinə girməkdən çəkindirmək istəyirdi. Gələcəkdə istehsalı artırmaqla, həmin pay hissəsinə baxılması da nəzərdə tutulmuşdur.

12 sentyabr 1918-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə müqavilənin Azərbaycanla bağlı hissəsinə öz etirazını Almaniyaya dövlətinin nümayəndəsinə bildirir. Bu barədə dəfələrlə Rusiya dövləti separat danışıqlara uyğun olaraq, Almaniyanın müttəfiqi Türkiyəyə təsir etməsi üçün notalar vermişdir. Hətta Almaniyaya əgər Türkiyə Azərbaycandan çıxmaq istəməsə, onu məcbur edəcəyini Rusiyaya vəd etmişdi.

Hələ Rusiyanın xarici işlər naziri Çiçerin iyulun 29-da Rusiyanın Almaniyadakı səfiri İoffeyə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, Bakı Soveti hakimiyyətinin xilas edilməsinin başlıca yolu oradakı türk qüvvələrinin geri çəkilməsidir. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Bakının türklər tərəfindən ələ keçiriləcəyini həm Rusiya, həm də Rusiyanın iqtisadi münasibətlərdə olduğu ölkələr üçün böyük bir fəlakət kimi qiymətləndirirdi. Almaniyaya ilə Türkiyə arasında bu barədə müəyyən danışıqlar olsa da, Almaniyaya Türkiyənin Bakı şəhərinə girəcəyi halda, Türk ordusunda xidmət göstərən zabitləri geri çağıracağı ilə hədələyərək, ona təsir göstərmək istəyirdi. Türkiyə baş verənlərin əsl mahiyyətini anlayır və tezliklə Bakının azad edilməsini istəyirdi. Ona görə də Türkiyə üzə Almaniyaya ilə olan Brest-Litovsk Müqaviləsinin şərtlərini pozmamaq üçün komandan Nuru paşaya Almaniyanın maraqlarına xidmət edən açıq göstərişlər verir, onu Bakı şəhərinə girməkdən çəkindirirdi. Lakin mahiyyətdə Nuru paşanın Bakı şəhərinə girməsi dəstəklənirdi. Bakı şəhəri ətrafında olan qüvvələrin Azərbaycanın milli qüvvələrinin özlərinin olmasını bildirirdilər. Belə vəziyyətdə V.İ.Lenin və İ.Stalin Bakı Sovetinin rəhbəri S.Şaumyana hər cür hərbi, maddi köməklik göstərirdilər. Silah, sursat, hərbi texnika və maliyyə vəsaiti göndərirdilər. V.İ.Lenin yazırdı: "Bakı bizim üçün hər şeydir və onu müdafiə edib saxlamaq lazımdır" . İ.Stalin isə S.Şaumyana məktub göndərmişdi ki, Bakını hərbi və maliyyə cəhətdən möhkəmləndirmək lazımdır. Nuru paşa komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakını azad etdikdən sonra Almaniyaya Türkiyə dövlətinə qarşı təhdidlərini daha da artırdı. Türkiyə silahlı qüvvələrinin Bakıdan çıxmasını tələb edirdi. Almaniyaya ilə Rusi-

ya arasında bağlanmış müqavilənin çözülməsi üçün baş nazir Tələt paşa sentyabrın 6-da Berlinə gedir. Müqavilənin bəzi şərtlərinin Türkiyənin mənafeyinə yaratdığı təhlükəni xarici işlər naziri F.Hinzenin diqqətinə çatdırır. Eləcə də, Qafqazda onlardan xəbərsiz belə müqavilənin bağlanmasının narahatçılığını bildirir. V.F.Hinze nəinki bu narazılığı qəbul etdi, hətta onları (türkləri) vədlərinə əməl etməməkdə günahlandırdı. Belə halda Tələt paşa yeni bir anlaşma imzalanmasını təklif edir. Təklifdə isə bildirilir ki, Qafqazda müstəqil dövlət yaransın. Bakı məsələsində isə onun yalnız Azərbaycana məxsus ola biləcəyi vurğulanır. Arqument kimi, Bakının coğrafi mövqeyi və Azərbaycanın dövlətçilik ənənəsi göstərilir. Həmin təklifdə həm də göstərilir ki, Bakısız Azərbaycan güclü dövlət ola bilməz. Bakı da daxil olmaqla, Azərbaycanın müstəqilliyi tanınmalıdır. Eyni qaydada Gürcüstan və Ermənistanın müstəqil dövlət olması təklifi də verilir. Almaniyaya xarici işlər naziri həmin təklifləri Rusiyanın Almaniyadakı səfiri İoffeyə göstərir. İoffe isə Rusiyaya ilə həmin təklifləri müzakirə etdikdən sonra bildirir ki, Türkiyənin Qafqaz dövlətləri ilə bağladığı müqavilələri tanımır. Həmin şərtlər ilə razı deyillər. Qafqazda Rusiya ilə Türkiyə arasında bir dövlətin yaranmasına razıdır. Lakin həmin dövlətin Şimali və Cənubi Qafqazdakı azərbaycanlıların (müsəlmanların) bir araya gətirilməsi ilə yaranmasına Sovet hökuməti razı deyildir. Almanlar da buna münasib olaraq (Gürcüstanla bağlı məsələdən başqa) həmin təklifləri rədd etmişlər. Deməli, Türkiyədən başqa, heç bir dövlət Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranmasında maraqlı deyillər. Konkret olaraq, Rusiya Azərbaycanın müstəqil olmasını qəbul etmirdi. Ən yaxşı halda, Azərbaycanı xristianların (erməni və gürcülərin) idarə etməsini müdafiə edirdi.

Bütün bunlara görə,

Azərbaycanın bütövləşməsinə və müstəqil dövlət yaratmasına kimlərin ən böyük əngəl olduğu aydın və başadüşüləndir. Şimali və Cənubi Azərbaycanın bir yerdə olması, vahid Azərbaycan dövləti olmasının dünyanın siyasi mənzərəsinin necə dəyişə biləcəyini təsəvvür etməmək mümkün deyildir. Bu, Rusiya, Almaniyaya, Fransa, İngiltərə, Amerika, İran dövlətlərinin Şərqdə işğalçı siyasətinin sonu demək idi. Elə buna görə də İrəvan baş vermiş inqilabların olması nəticə etibarını ilə rusların loyallıq göstərməsi, ingilislər və amerikalıların isə köməklik göstərməsi ilə münasibətlərin qırılması, edam edilmələri, şoran torpaqlara, farslar yaşayan əraziyə köçürülmələri, zindanlara salınmaları, zülm verilmələri, azadlıq hissələrinin boğulması, milli mənlük şüurlarının, dövlətçilik hissələrinin əllərindən alınması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, 23 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın dövlətçilik tarixində misilsiz rol oynadı.

Öz siyasi quruluşuna, demokratik təsisatlarına, dövlət quruculuğuna, apardığı daxili siyasətinə görə, Avropanın modern dövlətləri ilə müqayisə edilə bilərdi. AXC Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini müasirliklə cəmləşdirə bildi, sübut etdi ki, xalqın üreyində yaşayan milli dövlətçilik ideyaları məhv edilməzdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, bu dövlətin tarixdə mövcudluğu "Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır".

(ardı növbəti sayımızda)